

**BUYUK IPAK YO'LI BO'YIDA JOYLASHGAN KARVONSAROYLAR
VA SARDOBALAR TARIXIGA NAZAR**

Ibrohimov Nozimjon Ixtiyorovich

BuxDPI Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti tyutori

Yusupova Bonu Hamdam qizi

BuxDPI tarix ta'lim yo'nalishi 3TAR22 guruh talabasi

Annotatsiya: Maqolada Buyuk ipak yo'lida harakatlanuvchi savdogar va elchilarning harakatlariga qulaylik yaratishga xizmat qilgan karvonsaroylar va sardobalar haqidagi ma'lumotlar manbalar asosida izchil tahlil qilinadi va ularning ahamiyati ilmiy jihatdan yoritib beriladi.

Kalit so'z: Buyuk ipak yo'li, karvonsaroy, sardoba, rabot, karvon, savdogar, elchi, bojxona, takva, ud, jez, ayriboshlash, ot, tuya, gumbaz

Buyuk ipak yo'li chorrahasida bizgacha yetib kelgan noyob obidalar uzoq o'tmishdagi ajdodlarimiz hayotini o'rganishga yordam beradi. O'zbekistonda to'rt mingdan ortiq tarixiy obidalar mavjud. Ular ibtidoiy jamiyat neolit davridan to hozirgacha saqlanib kelgan hashamatli binolardan, noyob ashyo va buyumlardan, turli inshoot va san'at namunalaridan iborat.

Buyuk ipak yo'lining harakatlanishida karvonsaroylarning ahamiyati katta bo'lgan. Rabot so'zi arabcha bo'lib, musofirxona, karvonsaroy ma'nolarini anglatgan. Hozirgi kunda "Rabot" so'zi qo'shilgan ko'plab joy nomlarini uchramiz. Masalan, Oqrabot, Qo'shrabot. Karvonsaroylar orasidagi masofa 25 km dan bo'lganligi manbalarda keltiigan.

Eng qadimgi karvonsaroylardan biri miloddan avvalgi II asr oxiri va milodning IV asrlariga oid bo'lgan Tumanqo'rg'on hisoblangan. Tumanqo'rg'on qal'asi Boysun dovonidan janubi-sharqiy tarafda "Rabot" yerlarida joylashgan bo'lib, Kesh va Naxshabdan Darband orqali Chag'oniyon tomon yo'l olgan karvonlar ana shu joyda to'xtab, savdo-sotiq qilganlar. Bu joyning savdoda tutgan muhim o'rnini Rabot atamasidan ham anglab olishimiz mumkin.

XIX asrda rus harbiy muhandislari tomonidan tuzilgan xaritada Rabot atrofida so'nggi o'rta asrlarga oid karvonsaroy o'rnini tushirilgan va bu yodgorlik esa Tumanqo'rg'on deb nomlangan. Ba'zi bir adabiyotlarda va shu yerli xalq orasida bu obida Poyqo'rg'on, ya'ni Quyiqo'rg'on ham deb yuritiladi. U Boysun markazidan bir necha kilometr janubda, Oqjar qishlog'iga yaqin yerda joylashgan. Ilk bor bu yodgorlik 1959 yilda san'atshunos L.I.Rempel tomonidan qayd etilgan.

Yodgorlikda 1985-1991 yillarda T. Annayev, 1992 yillardan buyon K. Abdullayev rahbarligida keng ko'lamda qazishma ishlari olib borilgan. Umumiy maydoni 1

gektarga yaqin. Qal'a uch tarafi tik jarlik bilan chegaralangan tabiiy tepalik ustida barpo bo'lgan. Qal'a darvozasi uning eng quyi qatlamlarida qazib topilgan sopol idishlarga ko'ra taxminan miloddan avvalgi IV asrning oxiridan shakllana boshlagan. 1985-1991 yillarda T. Annayev rahbarligida Tumanqo'rg'onning janubiy qismida mudofaa istehkomi yon tomoni bo'ylab bir-biri bilan tutash turli hajmdagi 10 dan ortiq xonalar qazib ochilgan. Ba'zi bir xonalarning tomlari ravoqsimon uslubda yopilganligi. Xonalarda ko'plab xumlarning mavjudligi ulardan xo'jalik maqsadlarida foydalanganligidan dalolat beradi. Tumanqo'rg'onida qazib o'rganilgan ashyoviy manbalar turli-tuman bo'lib, bular ma'budaning taxtda o'tirgan holatdagi tasvirlari yoki musiqa (ud) asbobi chalayotgan haykalchalar, bronza (jez) va temirdan yasalgan taqinchoqlar, kamon o'qlari va juda nafis ishlangan sopol idishlardan tarkib topgan¹.

Tavka qal'asi. Sherobod dahanasida, daryoning chap sohilidagi qoya ustida joylashgan Tavka qal'asida olib borilgan izlanishlar Buyuk ipak yo'lini o'rganishda o'ziga xos kashfiyot bo'ldi. Qal'a nomi "Alpomish" dostonidagi bosh qahramon Alpomishga g'oyibona oshiq bo'lgan Qalmoqshoh Toychixonning qizi Tavkaoyim nomi bilan bog'liq. Dostonning mahalliy variantlaridan birida "Tavkaoyim qal'asida go'zal qizlar suratlari bor" degan jumla keltiriladi. Ushbu doston mazmuni bilan tanish kimsa tashlandiq qal'adagi devoriy suratlarni ko'rib, u yerda Tavkaoyim qal'asiga qiyoslaganini angelaydi.

Tavka devoriy suratlarining tahlili va boshqa arxeologik topilmalar asosida bu qal'ani milodning VI-VII asrlari bilan bog'lash mumkin. Ma'lumki, o'sha davrda Tohariston O'rta Osiyoning ko'plab hududlari singari G'arbiy Turk hoqonligi tarkibiga kirgan. Bu hoqonlik bilan Sosoniylar va Vizantiya imperiyasining Buyuk ipak yo'lidagi o'zaro raqobati ularning yo'lga bo'lgan munosabatlaridan, ya'ni yo'lning ular iqtisodiyotidagi ahamiyatidan kelib chiqqan.

Keyingi yillarda ochilgan qator arxeologik Sherobod dahanalari, jug'rofiy sharoitga ko'ra, tog' hududida tekislikka chiqish yo'li bo'lganligini tasdiqlamoqda. Dahana tosh devorlari shu davrlarda ham amalda bo'lgan. Yuqorida qayd qilingan asosiy va mavsumiy tarmoqlarda joylashgan yodgorliklar ichida Tavka qo'rg'onining alohida o'rni bo'lgan. U so'zsiz Buyuk ipak yo'lining janubiy G'isor tog'lari bo'ylab o'tgan qismida muhim manzilgohlardan biridir.

O'zaro hamohang yagona me'moriy majmuani tashkil qiluvchi qo'rg'on va tosh devor, izlanishlarning dastlabki natijalaridayoq: "Bojxona" deb talqin qilingan. Avvalo, qo'rg'onning bevosita shimoli-g'arbiy Tohariston tog' va tekislik vohalari chegarasida yoxud bu hududdan o'tgan savdo yo'lining asosiy yo'nalishi bo'yida, ya'ni tarixiy-madaniy chegara (Temir Darvoza) yaqinida joylashganligi uni "Davlat Bojxonasi" deb atashimizga asos bo'ladi.

¹Annayev T., Shaydullayev Sh. *Surxondaryo tarixidan lavhalar.* - Toshkent, 1997.

Chunki Dahana tog‘ va tekislik vohalari uchun ham darvoza vazifasini bajarib kelgan bo‘lib, bu yerda bojxonaning joylashganligi tabiiydir. Yodgorlikning ixcham va ayni bir paytda mahobatli ko‘rinishi, hashamatli bezatilganligi, qishki, yozgi qabulxonalari, savdo karvonlaridan tushgan bojlari vaqtincha saqlashga mo‘ljallangan xonalari, karvonlar yetib kelgunlariga qadar ularni kuzatish imkoniyati bu chindan ham Davlat bojxonasi bo‘lganligini isbotlaydi².

Ma‘lumki, bojxonalar qadim-qadimdan faqat boj olish maskanigina bo‘lib qolmay, balki savdo karvonlariga xizmat ko‘rsatish muassasalari hisoblanib, ular yaqinida karvonsaroylar faoliyat ko‘rsatgan. Xuddi shunday karvonsaroy qoldig‘i Tavkadan yarim chaqirim shimolda joylashgan Qo‘rg‘on yodgorligi o‘rnida bo‘lgan. Yozma manbalaorda Termiz va Temir Darvoza oralig‘ida ko‘plab ana shunday manzilgohlar amal qilganligi qayd etiladi. Arablar bosqini arafasida deyarli mustaqil viloyat hisoblangan Sherobod (Guftan) vohasi to‘g‘risida at-Ta‘bary keltirgan ma‘lumotlar ham shuni tasdiqlaydi.

Talayxonota karvonsaroyi Xorazm vohasida joylashgan bo‘lib, X asrning oxirlari, XI asrning boshlarida shu yo‘ldan yurgan arab sayyohi Ibn Fadlning “Risola” asarida qayd etilgan. Talayxonota saroyi doira shaklida (diametri 60 m) va pishgan g‘ishtdan solingan bo‘lib, uni o‘ragan devorning bir qismi saqlanib qolgan. Karvonsaroyning o‘rtasida kvadrat shaklda to‘rt tomoni ayvonlar bilan bezalgan hovli bo‘lib, unga ikki tomondan 18 ta xona qo‘shiladi. Hovli o‘rtasida pishgan g‘ishtdan terilgan zinapoyali (diametri 7,1 m, chuqurligi 3,5, hajmi 138 m kub keladigan) sardoba kishi diqqatini o‘ziga tortadi. Arxeologik qazishma paytida xilma-xil idishlar, jumladan, suvdonlar, temir buyumlardan esa belkurak, qaychi, bigiz va hokazolar topilgan. Kiraverishda tosh devorga kufa yozuvida yozib qo‘yilgan xatlar kishi diqqatini o‘ziga tortadi.

Urganch shahri xarobalaridan “Karvonsaroy darvozasi” joylashgan yerdagi katta ko‘cha bo‘yidagi shahar mahallasining xarobalari qazib tekshirildi (XV-XVII asrlarga oid). Karvonsaroy oldidagi Chorsuda juda ko‘p hunarmandlarning ko‘cha tomon qarab turgan do‘konlari, bir burchakli choyxona, oshxona va baliqxona borligi ma‘lum bo‘ldi.

Oshxona oldida katta qozon uchun qazilgan o‘choqlarning izlari bor. Choyxona xarobalaridan juda ko‘p choynak siniqlari va kichik bir xaltachada mayda chaqalar topilgan. Bu yerda katta tandirli nonvoyxona, temirchi do‘koni, hammom va shunga o‘xshash qurilishlarning borligi aniqlangan.

Sardoba atamasi forscha ikki so‘z birligidan yasalgan (sard-sovuq, ob-suv) Markaziy Osiyoning ba‘zi hududlaridagi tub aholi uni “gumbaz”, “gumbazli hovuz” deb ham atashgan.

²Raxmonov Sh.A. *Tavka. Turon Movarounnahr sivilizatsiyasi. – Toshkent, A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001.*

Ayrim sharq mamlakatlarida hanuzgacha foydalanilayotgan bunday inshootlar “obambar” deyiladi.

Markaziy Osiyo hududida sardobalar odatda ichimlik suvi tanqis yerlarda, ko‘pincha cho‘l hududlarida qurilgan. Bunday inshootlar asosan savdo karvonlari hamda chorva otarlarini suv bilan ta‘minlash maqsadida bunyod etilgan. Sardoba ichimlik suvini saqlash uchun maxsus qurilgan gumbazli hovuz bo‘lib, joy refiga ko‘ra qor-yomg‘ir va yer osti suvlari, oqar suvlar bilan to‘ldirilgan.

Yozma ma‘lumotlarga ko‘ra Markaziy Osiyoda mavjud bo‘lgan sardobalardan 44 tasi hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Shulardan uchitasi Mirzacho‘lda bunyod qilingan. Qadimshunos M.S.Massonning ta‘kidlashicha, sardobalarga o‘xshash dastlabki inshoot X asrda Qashqadaryoning quyi havzasidagi (hozirgi Kasbi tumaniga qarashli Eski Fazli qishlog‘i yonida) Buxoro yo‘li yoqasida qurilgan bo‘lib, u “hovuzi Sand” nomi bilan tarixga kirgan. Bu hovuz atrofi turli shakl va o‘lchamdagi toshlardan aylantirib ixotalangan, lekin usti gumbaz bilan yopilmagan. Bu inshoot keyingi davrlarda qurilgan sardobalarning ilk ko‘rinishidir. Buxoroga sayohat qilgan rus sayyohi L.Kostenko o‘z estaliklarida Jizzax-Chinoz savdo yo‘lidagi mavjud bo‘lgan uchta sardobani sanab o‘tadi. Yakka sardoba, Mirzarabod sardoba hamda Yog‘ochli sardobalardir. Shulardan hozirgi kungacha Yohochli sardoba to‘liq holatda saqlangan. Yohochli sardoba devori kvadratik gumbaz shaklida pishiq g‘ishtdan ko‘tarilgan. Gumbazning tepa qismida hamda pastida hovuzga suv tushadigan “kulfak”-ravoqsimon tuynuklar qoldirilgan. Sardoba devori kesimi silindr shaklida bo‘lib, pastki poydevor eni 1,25 metr, devorning umumiy balandligi 11,20 metrga teng. Hovuzning diametri esa 15,55 chuqurligi 5,50 metr keladi, undan suv olish uchun 10 pog‘onali zinadan foydalanilgan. Mazkur sardobaning ustki qismi bir tabaqali gumbaz bilan yopilgan.

Sardobalar yonida odatda tuya, ot kabi hayvonlar sug‘oriladigan maxsus oxur bo‘lib, unga tarnov orqali suv oqizilgan. Shayboniylar sulolasiga mansub o‘zbek xoni Abdullaxon II o‘z davrida “taraqqiyparvar, ma‘rifatli xon” deb tanildi, chunki u qator qurilishlar, obodonchilik ishlari bilan Movarounnahrning xalqaro savdodagi avvalgi shuhratini tiklash uchun ko‘p harakatlar qilgan. Ko‘hna karvon yo‘llari yoqasidagi sardobalar shunday sa‘y-harakatlarning amaliy natijasi sifatida qad ko‘tardi.

Abdullaxon II davrida qurilgan sardobalarning deyarli hammasi avvaldan ma‘lum bo‘lib, karvon yo‘llari yoqasida, vayron bo‘lgan rabotlar o‘rnida va hatto foydalanilgan karvonsaroy yonida qad ko‘targan bo‘lsa ajab emas. Bu haqda “Abdullanoma”da ham ma‘lumot berilgan. (Hofiz Tanish Buxoriy).

Sardobalar qurilish tarixi”Buyuk ipak yo‘li” faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Jizzax-Chinoz oralig‘ida bunyod qilingan sardobalar shu vohalarda savdo-sotiq aloqalarini rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan Ular qadimiy karvon yo‘llarini,

uning mayda shoxobchalari yo‘nalishini belgilovchi asosiy gidrotexnika inshootlaridandir³.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. - Toshkent, 1997.
2. Raxmonov Sh.A. Tavka. Turon Movarounnahr sivilizatsiyasi. – Toshkent, A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001.
3. Xoliqova R. Abdullaxon rabotlari va sardobalari. San’at, 2003 yil, 2-son. B.16-18
4. Jabborov I. Buyuk Ipak yo‘li chorrahasidagi tarixiy obidalar. Moziydan sado. 2004 yil. 3-son. B.21-22.
5. Shirinov T. G‘arb bilan Sharq uchrashgan diyor. “Xalq so‘zi”, 2004 yil 16-oktabr.
6. Xo‘jayev A. Farg‘ona vodiysining Xitoy bilan savdo aloqalari. Moziydan sado, 2005 yil. 1-son. B.12.
7. Xo‘jayev A. Buyuk ipak yo‘li. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. 2007. B.91-92.
8. O‘zbekistonning yangi tarixi. 1-jild. - Toshkent, 2000.
9. www.e-tarix.uz
10. www.ziyonet.uz
11. www.arxeologiya.uz

³Xoliqova R. Abdullaxon rabotlari va sardobalari. San’at, 2003 yil, 2-son. B. 16-18.